

5. VEEHOBUSED EESTI HALDJAUSUNDIS

Veehobuse, eriti merehobuse kui mütoloogilise karakteri arenemine ulatub aegade hämarusse, meie käsutuses on paraku paari viimase sajandi ainestik. Erinevalt mitme piirkonna folkloorist leiame neid elamas nii soolases kui magevees, mis on teatav markeerija, sest paljude Euroopa rahvaste juures kohtame ennekõike magevees elutsevaid olendeid. Veehobuse eestikeelne nimetus on lihtsalt hobune või liitsõna, mis osutab, kus hobune elab: jõehobune, järvehobune, merehobune. Enamikul juhtudel on muudes keeltes terminite taust mitmekesine. Näiteks *kelpie* etümoloogiaks on pakutud gaeli *cailpeach*, *colpach* ‘pull’, ‘varss’ (Kilfeater 1988). Shetlandi veehobuste nimed on *nuggle*, *njuggle*, *neugle*, *shoepultie*, *shoopiltee*, mis pärinevad vanainglise *nicorist*, vanapõhja terminist *nykr*, kesk-alamsaksa või kesk-hollandi *necker*; *shoepultie* tähendus on vanapõhja keeles merepoiss (The Dictionary of the Scots Language). *Noggelvi* ehk *nuggle* Orkneys (Towerie 1996-2023), *cabbyl-ush-tey* Mani saarel (Gill 1925; Briggs 1976), *ceffyl dŵr* Walesis (Trevelyan 1973), *eachuisge* (Briggs 1973) tähendavad Šotimaal veehobust, ka norrapärane nimi *nykor* tähendas algselt hobust. Etümoloogiad viitavad tegelaskuju põnevatele seostele ja arengutele, mis vajavad täiendavat uurimist.

Carl von Sydow (1922), Britta Egardt (1944), Dag Strömbäck (1970) ja Bo Almquist (1991, 1990) püüdsid Skandinaavia ja lähipiirkondade traditsioonide põhjal rekonstrueerida lugude mõeldavat levikuteed. Pärimus seostati viikingite ajaloo, kuid hilisemal arhiivimaterjalide arvessevõtmisel muutus traditsiooni ilme mitmekesisemaks.

Põhja-Euroopas on veehobustega seotud ka kohanimed, eesti rahvausundis annab tunda varasemate allikate lünklikkus ja vähesus, veehobune esineb ennekõike lühemates usundilistes juttudes. Ometi leiame võrdlusandmeid läänemeresoome, naaberrahvaste, aga eriti keldi ja Euroopa põhjapoolsete rahvaste folklooris.

Eesti usundilises veefolklooris puudub koletiste kõrval ka hippokampus – hobuse esiosa ja kala- või ussi sabaga olend, keda leidub mõnevõrra Eesti sisearhitektuuris. Veehobused – olgu nad siis mere-, järve- või jõehobused – on harilikud neljajalgse loomad, keda eristab mõnikord tavahobusest suurem kasv või ka värvus – valge, hallikas, tähniline.

Eesti ainestiku folklooritekstid peegeldavad suulist suhtlemist kogukonnas ja ilmne on ka kogukonna kontrolliv piirang fantaasiatele. Samas on nende juttude puhul tegemist koguja poolt loodud kirjaliku tekstiga ja mütoloogiliste representatsioonide keelised väljendusviisid, sh viitamisviisid, sõltuvad teksti genereerimise kommunikatiivsetest tingimustest. Veehobustega seotud jutud on liigutavad ja puudutavad meid, vaatamata lihtsale vormile. Usundilistes juttudes tegutseb inimene tihti impulsiivselt, see iseloomustab jutumaailmas toimuvat ja ilmneb haldjahobuste

(olgu see kõigi veehobuste koondnimetus) traditsiooni. Jutud peegeldavad ühtlasi inimeste vastastikuseid suhteid üleloomulikkuse ja loodusega.

1. VÄLIMUS, NIMETUSED, KATEGORISEERIMISED

Kuigi eesti traditsioon tunneb nii mere-, järve- ja jõehobuseid, vajab lahendamist küsimus, kas tegemist on iseseisva müütilise olendiga ja missuguses vahekorras on need hobused vetehaldjatele kuuluvate kariloomade, hobuste ja teiste vetehaldjate loomadega ning näki endaga. Näki peamine esinemisvorm on inimkujuline, kuid esinevad ka eseme-, looma-, linnu-, kala-, inimloodud objektide ja loodusobjektide kujulised vetehaldjad. Hobune leidub rahvajuttudes erineval kujul ja funktsioonides:

a) Hobune on sagedane **vetehaldja moondumisvorm** nii eesti kui saksa kultuuri-ruumis, kuigi seal on nende deemonlik olemus üks-üheselt selge, nt kaovad nad ristimärgi peale (vrd Bächthold-Stäubli & Hoffmann-Krayer 2000 [1941]: 131). Põhja-Euroopa traditsioonis on see üks lahendid teiste hulgas.

b) Jutud osutavad, et näkk armastab ratsutada, vahel ilmub ta kui vankri või saaniga sõitev mees – neil juhtudel on veehobune **vetehaldja sõiduvahend**. Näkke nähakse öösel hobustega järve ääres sõitmas kuni hobusekari koos ratsanikega kihutab vetesügavusse. Näki kingituste hulka kuuluvad koer või hobune ja need saadakse ootamatult – hinnalise elava kingituse saamiseks ei pea teeneid osutama, kuid kingitusega võib olla seotud inimese saatus, teadmine mis avaneb ja selgub alles konkreetsete sündmuste valguses. Samas inimlikke andeid ja raha saab muinasjutus ka vetevaimu ämmaemandana abistamise või muistendilises situatsioonis kena käitumise, näiteks sõbraliku teretamise eest.

Järgnevas loos nuusutab näki hobune meest, ning sellest saab saatust määrav sündmus ja surma märk:

Vanasti veeti mune Soome. Kord tulnud üks noormees maalt munakoormaga. Sai koduküla ligidale, kuid äkki kuulnud hobusekapjade plaginat. Siis näinud ta üht ratsanikku hirmsa kiirusega järele tulevat. Mees lasknud siis enese pikali vankrisse ja surus enese vastu vankrit, et kas läheb mööda. Kuid ratsanik mööda ei läinud, kui aga hobune vankri juure jõudis ja nuusutas vankris olevat meest, siis kadunud ära. Mees rääkinud kodus seda juhtumist teistele ega teadnud midagi paha aimata.

Mees kasvanud suureks meheks ja võtnud naise. Sellest juhtumisest ei teadnud kedagi, sest kümme aastat oli sest tagasi. Kord seesama mees läinud munalastiga Soome ja tulnud ühe lapsega tagasi. Jõudnud siia Haldi sadamasse, tulnud laps kodu ja rääkinud, et isa tuleb ka. Oodatud isat, kuid isa ei

ole tulnud. Teisel hommikul leiti isa ühes selle mehega, kes tulnud hobusega järele, munareisul olid uppunud. (ERA I 5, 171 (1) < Kuusalu, 1935)

c) **Metamorfoosid** on väheldane, samas mõjukas osa lugudest, millele osutab ka motiivide ja ilmumiskujude loend: poolhobune, hobusepeaga olend, jänese kujul esinev näkk muutub hobuseks, hobune hüppab vette ja muutub näkiks (võtab inimkuju) või muutub inimkujuline näkk ootamatult hobuseks. Kaks viimast juhtumit on lähedased kelti *kelpie*-traditsioonile, millest tuleb edaspidi juttu. Metamorfoosil põhinevas muistendis saab veel koerast hobune, kolmejalgsest hobusest neljajalgne hobune, heinakuhi muutub hobuseks.

d) **Kummitusloomad.** Kaugel võõral maal või ammu toimunud sündmuste käigus uppunud loomad tulevad elavaid kummitama.

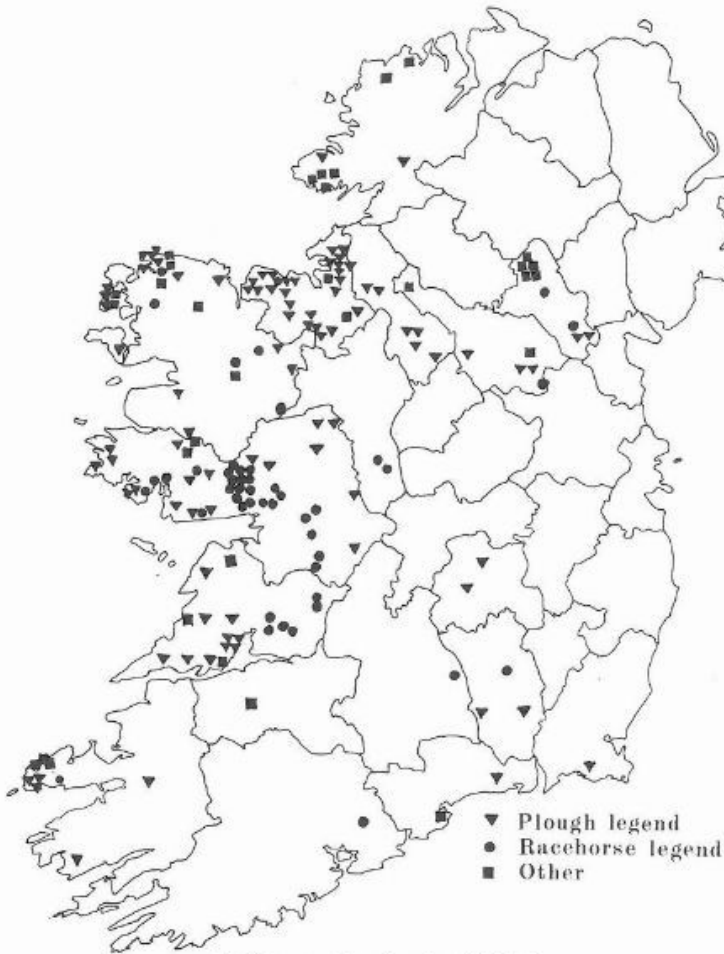
e) **Kaugetel maadel nähtud loomi** peetakse merehobusteks.

Skandinaavia ja Briti saarte muistendeid võrrelnud Bo Almquist osutab, et need narratiivid olid tuntud juba 13. sajandil, kuid tegelaskonda arvestades on nende näol tegemist juba 10. sajandil tuntud tekstide variantidega. Näiteks leidub Islandi asunduste raamatus *Landnamabok* legend hobusest, kes püüti kinni ja keda kasutati tööde juures, kuni ta uuesti vette kadus.

Audun the Stutterer, son of Vali the Strong, took possession of the whole of Hraunsfjord above Hraun, between Svinawater and Tro Ila Bridge. He was a big powerful man and lived at Hraunsfjord. He married Myrun, daughter of King Maddad of Ireland. One autumn, Audun saw a dapple-grey horse come racing down from Hjardarwater, make straight for his herd of horses and floor the stallion. Audun went and caught the grey horse, hitched him to a two-ox sledge and hauled home all the hay from his home-meadow. The horse was quite manageable till noon, but later in the day he began stamping into the ground right up to the fetlocks. After sunset he tore the harness apart, galloped back to the lake, and that was the last anyone ever saw of him.

Kogeleja Audun, Vali Tugeva poeg, võttis enda valdusse kogu Hraunsfjordi Hrauni kohal, Svinawateri ja Tro Ila silla vahel. Ta oli suur võimas mees ja elas Hraunsfjordis. Ta abiellus Iirimaa kuninga Maddadi tütre Myruniga. Ühel sügisel nägi Audun, kuidas hall valgete laikudega hobune Hjardarwaterist alla kihutas, otse tema hobusekarja juurde ja heitis talli põrandale. Audun läks ja püüdis halli hobuse kinni, rakendas ta kahehärja saani ette ja vedas koduniidult kogu heina koju. Hobune oli keskpäevani üsna juhitud, kuid pärastõunal hakkas ta kammitsaid maasse tampima. Pärast päikeseloojangut rebis ta rakmetest lahti, kihutas tagasi järve äärde ja see oli viimane kord, kui keegi teda nägi. (Kilfeater 1988: 39)

Põhja-Euroopa folkloorinähtuste uurijad jaotavad veehobuse traditsiooni kaheks suuremaks versiooniks, millest üks räägib erakordse vastupidavusega tööhobustest ja teine ratsahobustest. Rootsi traditsioonis on tuntud merehobused ja mere-

Distribution map of water horse legends in Ireland.

Künnihobused, ratsutamishobused, muud
 Kaart 6. Iiri veehobuse muistendite levik. Annaba Kilfeater 1988.
 Künnihobused, ratsahobused ja muud

madu (*Havhesten og sjøormen*, af Klintberg 2010). Saksa kultuuriruumis on tööhobused visad, töökad ja suure veojõuga (vrd Bächthold-Stäubli & Hoffmann-Krayer 2000 [1941]: 131).

Iiri veehobuste traditsiooni korpusanalüüsi teostanud Annaba Kilfeater (1988) tõi Iiri rahvaluule arhiivi tekstide põhjal esile põhimotiividena tööhobuse motiivid (90 teksti), mida leidub peaaegu poole rohkem kui ratsahobuse motiive (50 teksti), millele lisaks leidis muid motiive (üle saja teksti). Selline jaotus osutab, et pärimuskorpus on varasematest liigitustest oluliselt mitmetasandilisem ja esindab erinevaid kihistusi. Märkimisväärseks erijooneks tõuseb iiri pärimuses veehobustega seotud kohanimede olemasolu. Märkigem veel, et iirlased tunnevad järve- ja jõehobuste kõrval ka merehobuseid, viimaste kohta on vähem üleskirjutusi.

Iiri tööhobuse tekstides näeme sarnasusi eesti jutuvaramuga, kuigi kattuvus on omapärane. Näiteks näeb Ladies Bray talumees, kellel on pikemat aega hobused ebaõnnestunud, mistõttu ta pole saanud põldu harida, järve ääres ilusat süsimusta mära. Mees viskab hobusele valjad pähe ja talutab ta oma talli. Hobune teeb hoolsalt põllutöid ja annab arvukalt järglasi, kelle müümisega talumees saab jõukaks. Talunik ei ole kunagi hobust löönud, ent ühel päeval hobust järve ääres jootes lööb ta teda valjastega. Mära noogutab peaga ja hirnatab kolm korda. Kõik ilmale toodud varsad kogunevad ta ümber, ja mära lahkub koos nendega järve, talunik turjal. Järgmisel päeval ilmub järvepinnale mehe süda (Kilfeater 1988: 41).

A. Kilfeater märgib, et inimese hukkumine ei ole kohalikele süžeedele tüüpiline, vaid pigem erand ning südame veepinnale ilmumise loeb ta Skandinaaviale oma-seks jutuliiniks. Otsides vasteid eesti folklooris iiri veehobuse-muistendile, torkab silma peremehe uputamise motiivi puudumine. Lehm kuuleb pealt pererahva plaani ta maha müüa ja lahkub koos oma järeltulijatega vette, jättes taluniku vaesuma. Nagu nägime eelmisest peatükist, on mees merelehma piimaannist võlutuna aja jooksul vahetanud teist tõugu lehmad välja ja jätnud endale üksnes veelehma järeltulijad.

Iiri ratsahobuse variandid on levinud rohkem Munsteri ümbruses ning seal on hoiatatud omanikku, kohapealset tegelast Seoirse de Barrat, et ta ei ratsutaks veehobusega enne aasta ja ühe päeva möödumist. De Barra ratsutab aasta möödudes võistlustele. Ehkki nad võidavad kõik võistlused, on loo lõpp fataalne – hobune sööstab koos mehega järvesügavusse. Kilfeateri sõnul on uputamise põhjuseks löömine, samuti võib selleks olla soovitude eiramine, rautamata või ehtimata jätmine jm asjaolud. Kuna jutul puuduvad analoogid Skandinaavias, liigitab autor muistendi iiri arenduseks (Kilfeater 1988: 42). Lapsed haldjahobuse seljas ratsutamas jm motiivid on Iirimaal haruldasemad.

Šoti traditsiooni uurijad on arutlenud, kas veehobune ja *kelpie*¹ on sama mütooloogiline karakter (vt lähemalt Le Borne 2002: 121 jj), kusjuures enamik on seisukohal, et mõlemad elavad magevees, *kelpie* võib võtta inimkuju ja elutseb kõikides Šotimaa jõgedes, lõunapool ka järvedes, samas kui veehobune esineb üksnes hobu-

¹ *Kelpie* etimoloogiaid vt lk 107..

se kujul Highlandi veekogudes ja järvedes. Šotimaa *kelpie* paistab silma kaju muutmise võime poolest: ta suudab end muuta nägusaks noormeheks, ilusaks hobuseks või poniks ja mõnikord kirjeldatakse teda isegi linnu, paadi või koerana. Eesti traditsioonis on kõik need esinemiskujud olemas, kuid neil puudub seos veehobusega, nad on näki ilmumiskujud.

Ükskõik millise kaju *kelpie* võtab, loo lõpus sukeldub ta veehobuse kujul tagasi järve või jõkke, kust ta ilmus. Šoti müütiline karakter käitub aga erinevas vanuses ja erinevast soost inimestega erinevalt. Aude Le Borgne (2002: 134–135) iseloomustab tema käitumist järgmiselt:

— Meestega suheldes tundub veehobune esmapilgul tavaline hobune, kuid säilitab siiski mõned üleloomulikud atribuudid, mis avastatakse jutustamise alguses või lõpus. Veehobune võib asjaosalise mehe tappa või jätta ellu.

— Lastega suheldes esineb ta kauni poni või hobuna, kes on järve ääres karjatamisel. Ta laseb oma turjale ronida nii palju lapsi kui neid üritab talle selga ronida, enne kui liigub järve kaldale ja sukeldub koos nendega tagasi järve.

Illustratsioon 7. 2014. aastal Andy Scotti loodud 20 meetri kõrgune skulptuur paikneb Šotimaal Falkirki ja Grangemouth'i juures.

— Naistega suheldes võtab ta tavaliselt väga nägusa võõra noormehe kuju, kes on käitumisviisilt mõnevõrra lohakas ja kannatamatu, enne kui muutub uuesti hobuseks.

Umbkaudu samad motiivid kombineeruvad ka teistel põhjapoolsetel saartel. Näiteks Fääri muistendites elutseb veehobune (*nykor, nix*) magevees, järve põhjas, ja ilmub kauni hobuse või noormehena, et meelitada inimesi ligi (Jørgensen 1999: 89, viidatud Le Borgne 2002: 123).

Rootsi veehobusega seotud muistenditüübid (Klintberg 2010; F101–107) sisaldavad nii ratsaniku uputamise motiivi (F101) kui mitmeid tööhobuse motiive, osas jututüüpides (F108–F109) võtab veemes endale tüdruku peigmehe kuju või esineb vasikana, mis on meie kontekstis tuntud kui kodukäija ja kuradi moondumiskujud.

2. LIIVI JA EESTI MEREHOBUSED

Oskar Loorits on pikemalt kirjutanud meres ja metsas elavatest merehobustest (*mjer-ibbist, mjer-õbbõst*). Ka siin on eristatavad mererahva sinised ja kuldsed hobused, kes kuuluvad mere isandale või kuningale (muistenditüüp Loorits S 31). Enamasti nähakse merehobuseid kaldal kenitlemas või vees ujumas, ka paati jälitamas. Veel sagedamini ujuvad nad kinnipüüdjate eest merele. Oskar Looritsa (1926: 147) poolt “Liivi rahva usundi” esimeses köites avaldatud loos võtab jutustaja oma venna kogemuse siniste veehobustega kokku sõnadega – eks nad ole jumala loodud nagu muudki olendid.

Kaks suurt sinist hobust merel (S 31)

Jutustaja enda vend olnud poisikesena kord rannas hobuseid karjatamas. Sääil tõusnud veest välja kaks suurt-suurt hobust, läind mööda merd edelasse, nii suured sinised, milliseid keegi polnud näind. Vend kaaslasega joosnud kolledas hirmus koju, et pole oma hobuseid enam näindki. Siis arvatud, et need muud midagi pole olnud kui merehobused. Need olevat muidu samasugused kui koduhobusedki, aga sinised. Eks nad jumala loodud puha ole.

On ka huvitav, et nende nägemisele püütakse leida ratsionaalseid seletusi, näiteks et hobused hüppasid merereisil Liivi rannast Eestisse laeva pealt vette. Muistendiloogika järgi leidis põgenemine mõistetavalt aset lähisugulase laevalt.

Kui enamasti piirdub muistend viitega merel või kaldal nähtud hobustele, siis ühes loos tormavad merehobused kallale mehele, kes ühte neist vitsaga löi: “Kus kõik hobused tormand talle kohe selga, nii et ta suutnud veel vaevalt paati putkata. Mehed sõudnud kõigest jõust ja ainult hiigla hädaga neil läinud korda põgeneda

hobuste eest.“ Lõpuks kaovad hobused merepõhja. Siit leiame paralleeli keldi folklooriga, kus igasugune löömine toob kaasa inimese hukkamise.

Siinjuures on huvitav muistendite lõikumine teise olulise korpusega – moraalised, õiguslikud ja eetilised uskumused ja kogukonnasisesed reeglid, mis reguleerivad inimeste suhteid loomade ja keskkonnaga, nn etnoökoloogia. Löömise, piinamise, näljutamise, toidu äravõtmise, kaitsetute looma- ja linnupoegade tapmise ja muud tegude eest ootasid reeglite rikkujat karistused, mis tabavad teda ennast või järgmisi põlvkondasid. Näiteks ei tohtinud komid peksta hobuseid, isegi mitte kõige viletsamaid. Arvati, et kui seda teha, neab hobune oma peremehe ära, ning teised hobused hakkavad varsti põdema ja surevad ära ... Lehma löönud inimesel ei soovitatud kolm aastat piima toiduks tarvitada, muidu võis lehm talle pärast inimese surma kätte maksta. Koer võis kutsuda ulgumisega teda solvanud inimesele häda kaela. Naine, kes lõi või tõukas jalaga koera või kassi, pidi enne sünnitust põlvili neilt andestust paluma, muidu ootas ees raske sünnitus. (Konakov 2015: 54– 55). Samasuguse loetelu saab esitada paljude rahvaste (kui mitte enamiku) kohta. Süsteem eeldab hoolimist imaginaarsest tulevikust ja kindlaid ettekujutusi surmajärgsest elust. Oluline ja huvitav on siinjuures eetilise süsteemi kandumine teatud tingimustel ja teatud motivatsiooni või funktsiooni korral usundilistesse narratiividesse. Etnograafilised üleskirjutused osutavad, et eetilist koodeksit rikuti igapäevases elus majanduslikel põhjustel. Ilmar Rootsi (2012) näitab rahalise preemia mõju huntide ja hundikutsikate julma hävitamise aktsioonides, Nikolai Konakov toob esile seose raha ja loomaliikide ülekütmise vahel, mis viis paljude liikide väljasuremiseni (Konakov 2015: 54). Mis puudutab rahvajuttude, sh usundiliste juttude seoseid igapäevase tegelikkusega, siis siin on suuri erinevusi, usundilised jutud esindavad mentaalseid mudeleid, sümboleid ja nende ülesanne on lähedane Aristotelese poeedi määratlusele, kes (erinevalt ajaloolasest) peab esindama seda, mis võiks olla vastavalt võimalikkusele ja tõenäosusele (Aristotelese Poetika, McLeish 2001). Tuntud jutu-uurija M.-L. Ryan on enda seisukohtadest, Maîtrest ja Todorovist inspireerituna saanud tulemuse, kus võimaliku kategoorias paikneb see, mis võib juhtuda meie pärismaailmas ja samuti see, mida võib ette kujutada, kuid mis ei saa juhtuda, lisaks eksisteerib kõhkluse kategooria (Ryan 2017). Seesugune jaotus sobib suurepäraselt usundiliste juttude, sh merehaldjate folklooriga.

Liivi merehobused ilmuvad folklooritekstides täies vastavuses sellele, mis meie maailmas võib juhtuda, st nad on kaldal koos karjusega, enamasti poisiga (Loorits 1926: 148). Eesti folklooris on vaste eesti merekarja-traditsioonis, kus lehmad on kaldal koos karjusega, kelle vanus ja sugu varieerub jututi. Muistendi süžee arenemiseks on oluline, et lehma(de)le järgneb noor neiu, kellest saab hiljem talumehe naine.

Liivi juttudes edastab karjus sõnumi, et tegemist on kuninga hobustega, ja koguni hoiatab inimesi, et neid ei tohi käega puudutada, muidu võivad hobused tallatada ära: “Siis see poiss, kes neid hobuseid karjatand, hüband ühele selga – väga ja väga ilusad hobused olnud – ja ratsutand merre sisse, kõik kari tantsiskelles, hüppeldes ja hirnudes järgi. Poisid aga pärast kahjatsend, et nad polnud küsind järgi, millise õieti kuninga hobused need on” (Loorits 1926).

Merehobuste värvina nimetatakse Liivi külades, et ilusad merehobused on sinised või hallid, ka punased laikotsaga hobused, mustjashallid valge lauguga loomad, harva kuldsed. Huvitavad on ka kogumistöö ajal Looritsale esitatud kaalutlused müütiliste olendite ontoloogia üle, mis ajendavad teda usundi-uurijana juhtima tähelepanu sarnasusele reaalse jõehobuse hipopotaamusega: merehobuseid kirjeldavad jutustajad kui suuri ja pruunikaid, lühemate jalgade ja suurema peaga kui maa-hobustel; neil olevat peenikene kael ja nende elupaik asuvat hoopis Austraalias või mujal kaugetes maades, kus nad koguni murravad inimesi.

Üldisemalt on merehobune liivlaste seas Looritsa arvates keskne lastehirmutise rollis, samasse kategooriasse on ta liigitanud rahvusvaheliselt tuntud muistendi hobusest-näkist, kelle pikenevale turjale lapsed ronivad (Loorits S30). Sama kasutusala nimetab šoti traditsiooni kohta ka nt Le Borgne (2002: 160), vähemalt peab ta laste hoiatamist muistendi leviku üheks põhjuseks. Liivis on tavaline siiski lihtsalt keeld randa minna, sest merehobune lööb, tallab ära või viib merre.

Läti variandis nähakse hobuste ujumist ja nende lahkumist merineitsitest ratsanikega:

Poisil oli neli hobust, keda ta viis ujuma. Ta ujutas kolme pruuni hobust, ja siis ka neljandat – valget hobust. Kümme kuldset merineitsit istus hobuse selga jões. Näkid ja hobused sõitsid minema. (LFK 917, 65)

Tööhobuse-motiiv pole Eestis levinud, küll aga lood kohtumistest veehobustega, kelle suurus võib võrreldes tavalise hobusega olla hiiglaslik. Tavalisimad on ootamatud kohtumised, millele lähemat kontakti ei järgne:

Minu ema rääkis: kari söönud ranna peal ja läinud jälle merre. Olnud sellised hallid lehmad. Ühekorra tulnud hallid hobused merest välja, mehed seljas ja läinud jälle tagasi. (ERA II 33, 184/5 (6) < Pühalepa, 1931)

Sarnaselt liivi variantidele taganeb inimene hirmutava kohtumise eest ja jätab veehobuse sinnapaika, kui see on hiiglaslik või tundub ohtlik:

Ühekorra meie nägime Kiveslao otsas vee peal nõnda suurt hobust kui meie kamber. Nõnda suur oli küll! Meie kartsimõ, et neelab meid alla. Katsusime, et saime eemale sõuda. See oli käinud korra Seliste juures mäe peal ka. (ERA II 59, 495 (4) < Kihnu, 1933)

Üks tavalisi motiive räägib kohaliku hobusetõu paranemisest merehobuste abil, sama motiivi leiame liivlastel (Loorits 1926). Kui merekarja juures oli oluline, et merest tulnud lehm(ad) olid erakordse piimaanniga, siis hobuste juures on esmaolulised nende vastupidavus, kiirus ja head järglased:

Üks Hiiumaa mies rääkis. Tal olnud kaks hobust öösel metsas. Läinud kangesti tormiks. Hommikul ta hakkas tüdrukule ütlema, et vaja hobuseid vaadata minna. No saanud nad sinna, siis kaks ütle mata ilusat sinihalli takku hoidnud nende mära. Aga kohe läinud meresse ja sinna nad kadunud. Teisel aastal mära sünnitas varsa. Siis see hiidlane ütles, et nüüd on see juba 50-aastane, ja et nüüd ei ole enam nii kiire sõitja. (ERA II 164, 397 (10a) < Kihelkonna, 1937)

Huvitava ja jutukataloogides märkimist leidnud erijoona leiame nimemaagilised seosed veehobuse (vete haldja) ja inimese vahel – üleloomulikel olenditel on võime mõista inimkõnet. Merelehm saab aru kui tema juuresolekul arutatakse mahamüümist, väljavahetamist, tapmist vmt. Pärast kariloomade lahkumist tõdetakse, et oli viga lehma juuresolekul rääkida, kuid ei osatud karta, et ta saab jutust aru.

Nimemaagia vallandab sageli merekarja ja veehobuse muistendite lahendi. Väike-Maarjas tuleb 1890. aastal tiigist must lehm, kes ühineb veistega. Ta annab kõige rohkem piima, kuid peremees rikub kõik ära, nimetades lehma merineitsiks. Lehm kaob, jättes maha sinise suitsu (H II 12, 842/3 (4B) < Väike-Maarja, 1895). Sinine suits viitab demonlikule olendile ja jääb tema lahkumist märkima.

Kui Eestis reageerivad veeloomad ja -olendid nimele *näkk* (harvem muudele pöördumistele), siis šoti, iiri, kõmri ja skandinaavia erijooneks on taganemine Kristuse nimetamise ja kristlike vormelite ees. Rootsis taandub veehobune nime näkk, kristliku vormeli või järve (tema elukoha) nimetamise peale (Klintberg 2010, F103A,B,C), millest viimane loob olemusliku seose veeolendite elukohaga.

3. LAPSED VEEHOBUSE / NÄKI SELJAS RATSUTAMAS (AARNE S 58)

Tuntuim hobustega seotud, 132 üleskirjutusega muistend kirjeldab ootamatult laste juurde ilmunud haldjahobust, kes meelitab neid endaga ratsutama. Kuna kõik lapsed ei mahu hobuse selga, siis küsib maha jäänud laps, kas tema peab istuma näki näsa (nägara) peale) ja nimetamise teel paljastatud hobune tormab vette.

Näkki nägar

Igal puol, kus jõgi ehk järv on, seal on ka näkid vee sies, kes kangeste inimesi vette püüavad meelitata ja ära uputada. Ta tuleb mitmesugusel näol vest väl-

ja, sedamoodi, kuidas arvab kõige paremine sel korral kasu saama ja – kaob kohe jälle järsku ära, kui tema nime nimetada.

Kord mänginud viis poisikest jõe ääres, korraga aga siginenud ilus, pisikene hobune nende juure. Poisikesed hakkand temaga mängima ja roninud viimaks tema selga. Tema teinud ennast hästi madalaks ja pikaks ja hakanud vähehaaval jõe poole venima. Üks poisike, kes teistest vanem olnud, hakanud aru saama, et see kellegi hobune niisukene ei ole ja tulnud kohe näkk meelde, keda ta isa käest on kuulnud. Kui nad jõekaldale saanud, öelnud vanem poiss: “Meie oleme vist näki nägara pial.” Kohe kadunud ta poiste alt ära ja poisid jäänud aga jõekaldale maha. (H II 9, 567 (1) < Haljala, 1891)

Läti versioonis räägitakse hobusest, kes pikeneb laste lisandudes.

Hobuse selga istus üheksa poissi, ta kasvas iga ratsanikuga pikemaks. Hobune oli näkk. Kui nad Jeesust appi kutsusid, pääsesid poisid jõkke uppumisest. (LFK 1652, 99)

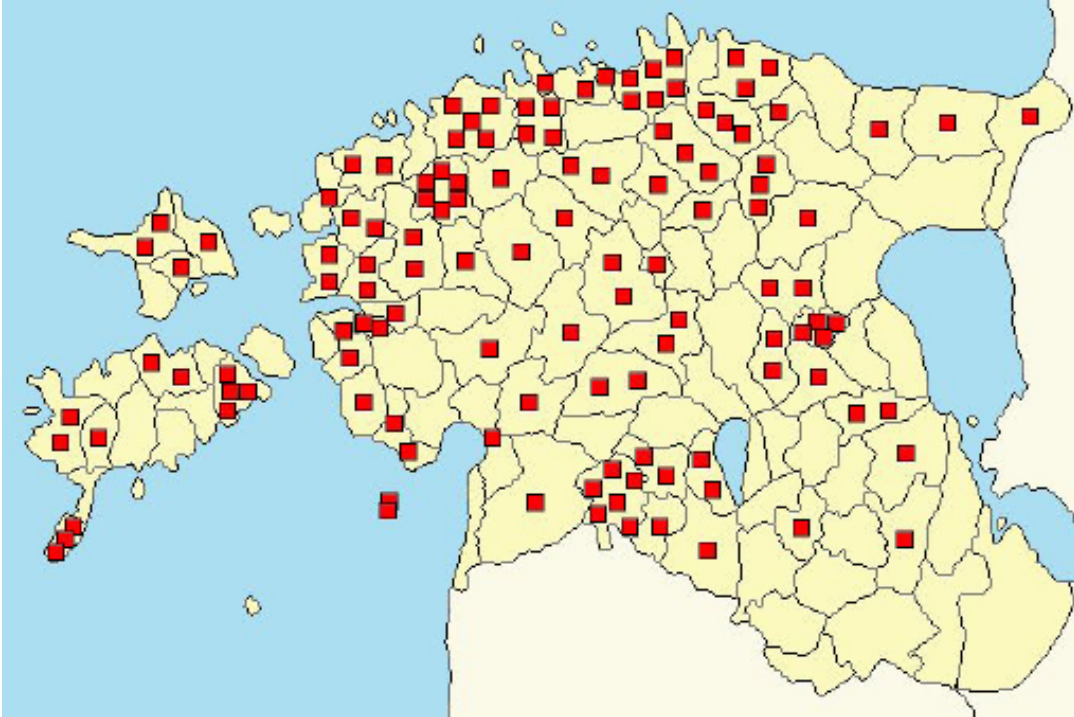
Hobuse pikemaks venimise motiivi kohtame skandinaavia, iiri ja šoti lugudes, seik leiab märkimist ka üksikutes eesti juttudes (7 teksti), mille ülekirjutused jäävad vahemikku 19. sajandi lõpust 1930. aastateni. Teistes variantides on hobuse muutlik suurus justkui endastmõistetavalt juttu sisse kodeeritud (või on kõrvale jäetud kui tähtsusetu). Paul Ariste on kirjutanud Kursi kihelkonnast variandi, milles hobune venib pikemaks ja teeb ennast madalamaks. Tegevus toimub jutustaja sõnul Peipsi järve kaldal vene külas:

[--] Kord tulnud valge hobene laste sekka. Kutsus lapsi oma seljas sõitma. Kõik lapsed läksivad selga. Hobene venitas pikemast ja tegi madalast, et kõik saaks selga. [--] (E, StK 34, 91 (7) < Kursi, 1926)

Parema ülevaate saamiseks lähematest ja kaugematest motiividest, detailidest ja atribuutidest, mis eesti juttu iseloomustavad, vaatame praegu kättesaadavaid variante.

Muistendi peategelased on lapsed (68 teksti), karjalapsed (38 teksti), õitsilised (2 teksti), tüdrukud (2 teksti), poisid (10 teksti), mehed (1 tekst), ülejäänud tekstides on inimtegelane täpsemalt määratlemata. Täiskasvanute osakaal konkreetsetes muistendis on olematu, vahel on taustategelastena mainitud vanemaid, ent sedagi üksikutes juttudes. Kogu jutu keskmes on laste ebatavaline kogemus, kellel vanuseks saame etnograafiliste andmete alusel oletamisi pakkuda 9–15 aastat. Omaette huvitav teema on tüdrukute ja poiste esinemine loos, ehkki eesti määratlused *karjalapsed* ja *lapsed* jätavad sooküsimuse lahtiseks, v.a kahes variandis, kus mainitakse lambalapsi, kelleks sobivad väiksemad lapsed ja tüdrukud. Enamjaolt on tegemist ilmselgelt ulja, rohkem poiste seiklusega, agentsus on noorimal lapsel (poisil), kes ei

mahu hobusele istuma ja vallandab lahenduse küsimusega, kas tema peab istuma näki näsa peale.

Kaart 7. Lapsed haldjahobuse seljas – jututüübi Näki näsa levikukaart (Aarne S 58). Kaardilt puuduvad 3 Tallinna teksti. Kaart Mare Kõiva 2022.

Sõitma meelitaja käib mõnes variandis päevi lastega mängimas, et neid endaga harjutada (harv motiiv). Kaldale ilmub hobune (14 teksti) või täpsustatult ilus hobune (7 teksti), valdavalt aga valge (56 teksti) või hall hobune (18 teksti, neist 12 juhul täpsustatakse, et tegemist oli ilusa halli hobusega või suure halli hobusega), 14 juhul märgitakse, et tegemist on sälu või varsaga või vana valge hobusega (3 teksti). Kõik muud värvid on haruldased ja esinevad ainukordselt – ilus sinihall täkk, suur must täkk või kuldhobune –, samuti täpsemad soolised määratlused: hall täkk on tegelane viies jutus, mära ühes jutus. Vaid ühes jutus mainitakse, et tegemist oli võõra hobusega, ehkki juba värvide valik – valge, hall – osutab teistsugusele ja haruldusele. Seitsmes loos on hobune juurdemõeldav, teda ei kirjeldata ega mainita otsesõnu. Teistsuguse tegelasena asub platsi ühes tekstis hall kits (kuradi üks hüpostaase) ja paaris loos mainitakse elajat või suurt, pikka meest.

Muudest tegelasarendustest on märkimisväärsed palk, kivi ja paat, mis kerkivad ootamatult silme ette, ent käituvad hobusega sarnase jutuloogika alusel. Viljandi järve ääres olevale palgile istuvad lapsed on määratud uppumissurma. Pääseb laps,

kes lubab: “[–] Ma istun niki-näki noka peale.“ Palk kolme lapsega kadunud järve (ERA II 38, 202/3 (7) < Väike-Maarja, 1931). Palk on vetehaldja hüpostaas ka näiteks komi rahvausundis (Konakov jt 2015, samuti Bächtold-Stäubli & Hoffmann-Krayer 2000 [1941]: 131).

Tavaliselt puudub muistendis ekspositsioon, tegevuspaik ja -koht tuuakse reeglina esile esimeses lauses-paaris ja sellega on loodud piisav taust tegevuse kulgemiseks. Muistend esitleb laste omavahelisi suhteid dünaamilises tegevuses, kus valge hobuse ootamatu ilmumine paelub lihtsa tegevuse arenguga. Väiksem jääb loomulikult viimaseks ja ometi saab temast enda või kõikide tahtmatu päästja oma näkki meenutava fraasiga. Ütluse sisu on eesti tekstides ühesugune, üksnes sõnastuslike erinevustega. Olendi nimetamisega võetakse tema üle kontroll ja see on otsustav tegur laste vabanemiseks (sellest edaspidi lähemalt). Vaid ühes tekstis pakub lähenduse jumala nimetamine ja veel kahes on vabastav kristlik tavavormel, imestusväljend – oh issand. Tegemist on kirjasaatjatega, kes on suurema arvu üleskirjutuste huvides või muul põhjusel süžeesid ümber sõnastanud (J. Kala ja E. Kriitmäe). Siinjuures on tähtis veel üks koomikat sisaldav element: sõnade *näkk* ’veehaldjas’ ja *näkk* ’tagaosa, tagumik, kannikas’ tähendus annab lausungile mitmetähendusliku mõõtme – lausuja mõtleb ilmselgelt hobuse kannikat, kuhu ta peab enda mahutama, veehobune kuuleb fraasis oma nime ja peab lahkuma.

Haldjahobuse-muistendi erijoonena puudub loo lõpus didaktiline ja moraliiseeriv kokkuvõte (kuigi jutt oli arvatavasti orienteeritud laste õpetamisele, ei ole seda otsesõnu esile toodud) ning tegevus on oskuslikult paigutatud oma kodukandi maastikule. Tegevuskohad on vastavalt kodumaastikule järv (19 teksti, neist 13 on täpsustatud kohanimega), jõgi (65 teksti, neist 19 täpsustatud nimetusega, meri (24 teksti, täpsustatud 5), oja (1 tekst), lomp (3 teksti), raba (1 tekst, 1 täpsustus), veehaud (3 teksti), vee ääres (3 teksti) või siis lapsed mängivad näiteks Lähtrus kaldal; Kiideva ja Puise vahel, seal metsa all; kopli nurgas; luhas Vangu lähedal. Täpne topograafilised nimetus ja ajalisel minevikusündmusele osutav on näiteks: Voidu valla Oriku talu karjamaal oli ennevanast üks lomp, mille nimi Pimelomp oli. Viited nagu *Ruunapere hoostehaua taga* osutavad, et kunagises hobuste hukkumiskohas jätkuvad kummituslikud sündmused, minevikusündmus on seotud uue üleloomuliku sündmusega.

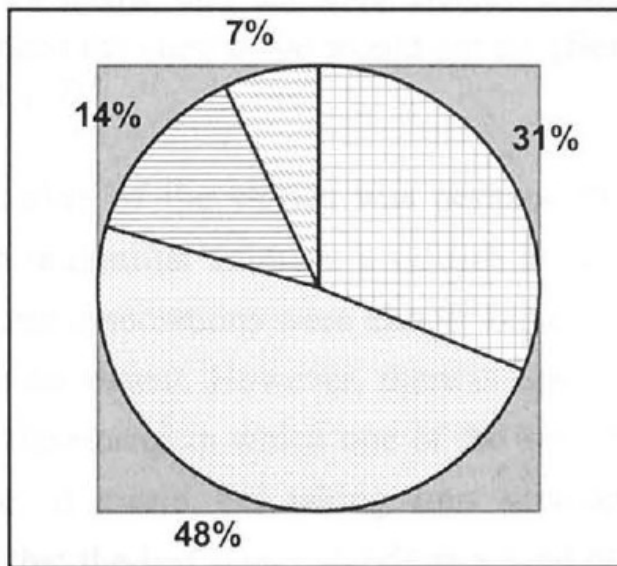
Seega konkretiseeritakse tegevuspaik umbkaudu kolmandikus juttudest ning selleks sobib suurem veekogu, mille seostamine hobuse ilmumisega tundub loogiline: Endla järv Kärde mõisa ligidal; Peipsi kaldal vene külas; Pörsu järve ääres; Sinijärve kaldal; Emajõe ääres allpool Kantsi kõrtsi; Emajõe veeres; Mõra soost läbi jooksva Pedja jõel; Priguldi jõe aasa peal Kangru pere värava taga; Hara rannas.

Ajalised täpsustused puuduvad, tegevus toimub mängimise ajal, keset valget päeva ja vaid ühes jutus märgitakse jaanipäeva, maagiliste sündmuste ja nägemuste

ajalist keset. Sündmustik mahub valgesse perioodi kevadest sügiseni, samas ujumisperiood kestab juunikuust augustini, mis oli lapsevanemate mureperiood vettekipuvate laste kaitsmisel.

Umbkaudu viiendikus šoti lugudest toimub tegevus pühapäeval, mis vihjab jumalateenistuse ajale ja igati olulisele päevale (Le Borgne 2002: 163), mil meelelahutus oli hukkamõistetav. Meie tekstides selline seos puudub, ekvivalendiks on osades eesti usundilistes juttudes nt marjul käimine, kalastamine, jahipidamine jumalateenistuse ajal.

Loo lõpplahendus on Eestis:

Illustratsioon 7. F68 – Lapsed veehobuse seljas: A – kõik upuvad (48%), B1 – üks pääseb sõrme ära lõigates (31%), B2 – pääseb palve, kristliku kaitsega (14%); B3 – üks pääseb (muud pääsemisviisid (7%).

— **valdavalt õnnelik** (109 teksti): haldjahobune kaob vette; läinud jõkke, nii et vesi suitsenud; hobu ära kadunud ja karjapoisid istusid künka otsas; hobune kadund ää, lapsed jäänd kõik harkis jalu vahtima; korruga kadunud täkk laste alt ära ning lapsed jäenud järve äere vee sisse üksteise peale, ja lapsed jäävad ellu;

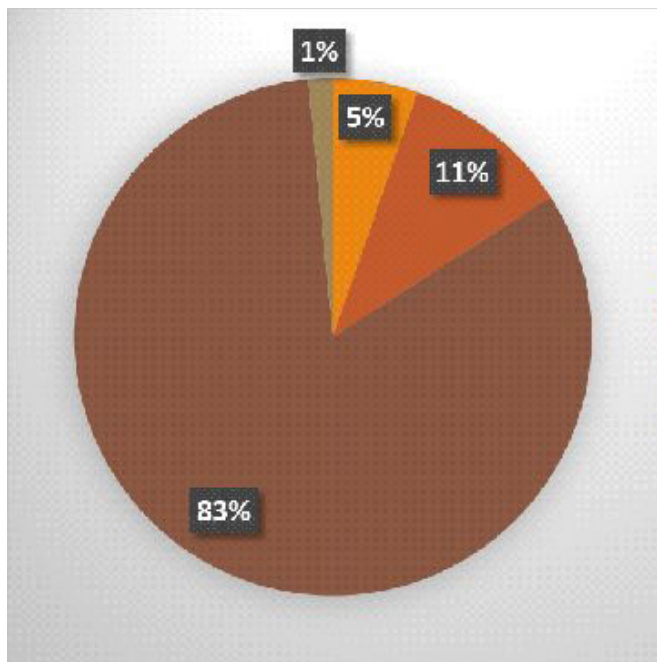
– **ellu jääb laps, kes ei mahtunud hobuse selga** istuma, teised upuvad (14 teksti): *hobune läind summdi jõkke, see laps jäi üksi kaldale. Uputand teised lapsed ära;*

– vähemuses on teksid, milles **upuvad kõik lapsed** (7 teksti): *lastega tükkis vee alla kadus; Sellepeale hakand hobune kohe jõkke minema ja kadund vee alla ühes poistega;*

– paaris variandis **lahendus puudub**, jutt jääb ilma lahenduseta pooleli.

Lähemate rahvaste traditsioon näitab mõneti erinevaid lahendusi ja tegelaskonda, kuid usaldusväärne tundub Aude Le Borgne tõdemus, et B. Almquisti (1991b: 119) järeldused tüüpide variatiivsuse ja levikuteede kohta ei pea uute andmete taustal enam paika, ka šoti rahvajuttude osas on palju uusi redaktsioone ja variante; sama saab tõdeda läbitöötatud iiri variantide põhjal (Kilfeater 2012).

Rootsi lugudes on ratsutajad täiskasvanud, kes ei hukku harilikult veehobuse ega tööhobusega ratsutades. Šotimaal suhtlevad üleloomuliku, teispoelse hobuse-

Illustratsioon 8. Eesti lugude jagunevus: A: kõik upuvad (5%), B: üks laps pääseb näki nimetamise tõttu (11%); B2: kõik lapsed jäävad ellu (83%); B3 – Muu, enamasti lahenduseta (1%). Koostas Mare Kõiva 2022.

ga täisealised ja hukkumine on sage, pääsemiseks tuleb ennast vigastada. Rootsis ja Eestis puudub tarvidus olukorrast pääsemiseks ennast vigastada. Erinev on ka lahendus, sest šoti muistend on enamasti fataalse lõpuga: Aude Le Borgne (2002: 151) toob esile, et tervelt 83% veehobuse muistendites upuvad lõpptulemusena kõik inimesed (A). Üks tegelane pääseb 11% juttudest, lõigates omal sõrmed või käe ära (B1); 5% tekstidest päästab kristliku vormeli lausumine (B2) ja 1% juhtumitest muude lahenduste abil (B3). Enamiku variantide puhul lõikab inimene oma sõrme ära või palub viimasel lapsel – vahel ka vennal – seda enda eest teha. Näpu ärälõikamise motiivi peab LeBorgne Šotimaale eriomaseks.

Šoti muistendites eristataksegi jututüübis F68 kahte erinevat lõpplahendust: F68A uputab veehobune asjassepuutuvad lapsed või neelab nad alla, F68B õnnestub ühel lapsel surmast pääseda.

Eesti traditsioonis meelitab hobune ennekõike lapsi vette ja lõpplahendus on valdavalt õnnelik: uppujaid on eesti traditsioonis 5% ja ühe pääsenud lapsega muistendeid on 11%. Jututüübistikus on F68C (lapsed pääsevad veehobune käest) peamotiiv ning muud tagasihoidliku esinemsuega (F68A veehobune uputab asjassepuutuvad lapsed, F68B ühel lapsel õnnestub surmast pääseda).

Vees elutsevate haldjahobuste problemaatika ja müütilised seosed pole siiski nii lihtsad. Omapärase poeetilisel kaunite sümbolitega aspekt avaneb laulude kaudu, kus leiduvad läti lauludes kirjeldatakse meres ujuvatest hobuseid, eesti regilauludes kohtame taevaseid hobuseid. Läti laulus katab merehobust tähine tekk või kuldsed valjad.

*No jūriņas izpeldēja
Div' dzeltani kumeliņ';
Vienam bija zvaigžņu deķis,
Otram zelta iemauktiņi.
Es aiz prieka nezināju,
Kuram lēkti mugurā.
Tam es lēcu mugurā,
Kuram bija zvaigžņu deķis;
To pie rokas dancināju,
Kuram zelta iemauktiņi.
Bij manam kumeļam
Zvaigžņu deķis mugurā,
Es varēju nakti jāt
Kā pie dienas saulītē. (LD 33772-8)*

Merest ujusid välja
kaks kollast hobust.
Ühel oli turjal tähetekk
ja teisel olid kuldsed valjad.
Olin nii rõõmus, et ei teadnud
kumma selga hüpata.
Ma hüppasin selle selga,
kellel oli tähtedega tekk.
Hobune tantsib mu käe all,
tal on kuldsed valjad.
Minu hobusel on
tähtedest tekk seljas,

ma saan temaga öösel ratsutada,
nagu päike säras päeval.

Illustratsioon 9. Kelpi lapsi röövimas. Philip Longsoni illustratsioon Lari Don ja Philip Longsoni raamatule “Kelpi saladus“.

4. KOKKUVÕTE

Eesti ja liivi muistendites põimub võimalikkuse kategoorias meie pärismaailmas juhtuda võiv ja ette kujutatav. Veehobuseid nähakse vees või kaldal, neid kohatakse mere, järvede või jõgede kallastel, harvem muude veekogude ääres. Kolmandikul kuni viiendikul juttudest lokaliseeritakse täpsem tegevuskoht realsel maastikul.

Nad on kiired ujujad, jälitavad paate või parandavad maahobuste tõugu. Seosele haldjatega osutab erakordne jõud ja pikaelasticus. Fantastilisi kokkupuuteid käsitlevates juttudes on hobustel mitmeid rolle – nad on nii veehaldjate kariloomad kui ka ise haldjate esindajad.

Ekspositsioonita lood sisaldavad vaateid erinevate maailmade ühendamise võimalusest, aga ka käitumisnorme kohtumisel üleloomulikuga. Kultuurilisse koodi kuulub keeld tavatu päritoluga looma lüüa ja solvata. Osade lugude varjatud sõnum on didaktiline, kuid otseseid moraliseeringuid juttudes pole. Juba Oskar Loorits on seoses liivi juttudega viidanud populaarse muistendi “Lapsed veehobusega ratsutamata” (Aarne S58) ülesandele lapsi hirmutada ja neid veekogust eemale peletada.

Muistendisse on kodeeritud õpetus, kuidas käituda võõraste loomade ja olenditega, sest hobused ja pullid kujutavad endast reaalselt ohtu lastele. Iseküsimus, kas see on muistendi peasõnum või on selleks inimsaatus ja vedamine, pääsemine hukatuslikust olukorrast isikliku õnne või juhuse läbi, või midagi hoopis muud. Kindlasti ei saa muistendite sõnumeid taandada lihtsakoelistele tänastele tähendustele.

Eesti tuntumas muistendis (kuid ka paljudes teistes) sõltub lahendus üheselt õnnestunud lausungist, nimemaagiale rõhuvast ütlusest. Konkreetnes narratiivis, kus lapsed ronivad haldjahobuse selga, on vabastajaks sõnade mitmetähenduslikkus – lausuja mõtleb ühte ja veehobune kuuleb hoopis oma nime. Sama kohtame Rootsis, kus veehobune kaob näki nime, kõlalt sarnase sõna või keelekomistuse tõttu.

Meie variantides ei ole selgelt esil, kas tegemist on tüdrukute või poistega, sest sõnade lapsed, karjalapsed soolisust on keerukas määratleda. Kui sugu on tekstis määratletud, siis nimetatakse poisse sagedamini, nad on kesksemas rollis ja ellujääja on alati poiss.

Tänase kultuuri juude kuuluvad müütiliste tegelaste skulptuurid, mis on kohaliku folkloori ja rahvausundi esindajad ning turismiattraksioonid. Hiljuti Šotimaal püstitatud kelpie'de kuju on üks nendest. Haaravaid lugusid leiame ka muus meedias, alates jutustustest ja novellidest filmide ja suveniirideni. Üks 21. sajandi tunnuslugusid on Narnia sarjas 2007 linastunud film „Veehobune. Sügaviku muistend“ (“The Waterhorse. The Legend of The Deep”), mis kujutab endast järvehobuse-motiivi omapärasest arendust. Jay Russelli ja Robert Nelson Jacobsi film põhineb Dick King-Smithi lasteraamatul “Veehobune”, ühendades lokaalsed ja universaalsed folkloorimotiivid pisukeste täiendustega fantaasiakirjandusest ja laenudega mütooloogiast, mõjutusi on saadud ka ajastu meediatrendidest. Ühtlasi pakub film silda hiiglaslike järveolendite ja haldjahobuste vahel.